

म. ग्रं. सं. टाणे

विषय निबंध

सं. क्र. ४५०

REFBK-0004604

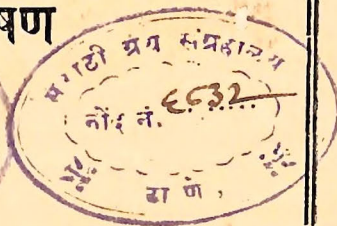
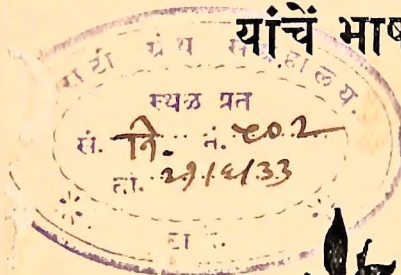
REFBK-0004604

निवांटी
४२०

जानेवनाल ग्रंथसंग्रहालयाच्या १९३२ सालच्या
वार्षिक समारंभाचे
अध्यक्ष

प्रो. वामन मल्हार जोशी

यांचें भाषण

(विषय: जीवित व नाऽपथ्य)

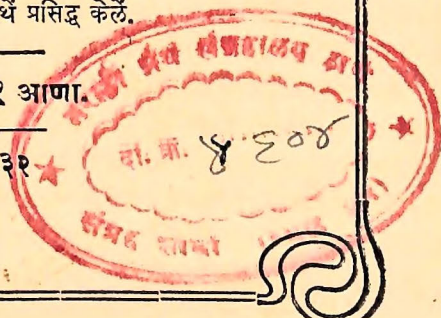

REFBK-0004604

पुणे, पेठ भांबुर्डा घ. नं. ९३६१२ येथें आर्यभूषण छापखान्यांत
रा. अनंत विनायक पटवर्धन यांनी छापिलें व प्रो. वा. म. जोशी
यांनी हिंगणें येथें प्रसिद्ध केलें.

किंमत १ आणा.

१९३२

ठाणे येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या १९३२ सालच्या
वार्षिक समारंभाचे

अध्यक्ष

प्रो. वा. म. जोशी यांचे भाषण

आपण मला आज अध्यक्ष या नात्याने बोलावून आणून येथे चार शब्द चोलण्याची संधि दिलीत हा आनंददायक बहुमान तर साराच, पण खरे सांगाव-याचे म्हणजे यावेळी माझ्या मनांत विरोधी कल्पना, विरोधी भावना व विरोधी विचार यांचा कलह चालला आहे हे मला प्रांजलपणे कवूल केले पाहिजे. एखा-याला लोकांनी टाण्यास आणावयाचे म्हणजे तुरुंगांत किंवा पागलखान्यांत घाला-वयास आणावयाचे अशी कल्पना क्षणभर मनांत येऊन चमत्कारिक भाव-भावना उत्पन्न होऊ लागतात, पण लगेच आपल्या ग्रंथसंग्रहालयाची आठवण होऊन मन स्थिर होऊ लागते; व अध्यक्ष म्हणून निर्मात्रित असल्यामुळे तर ते अभिमानाने फुगू लागते. पण तदनंतर लगेच आपल्या संस्थेच्या दिवंगत अशा थोर संस्थाप-कांची, चालकांची, अध्यक्ष म्हणून बोलावलेल्या पाहुण्यांची आठवण होऊन त्यांच्या मृत्यूमुळे झालेली आपली व महाराष्ट्राची हानि मनास खिन्नता आणते. कैलासवासी विनायक लक्ष्मण भावे वगैरे मंडळीचे गुणवैभव व आपले स्वतःचे गुणदारिद्र्य यांचा विचार चढलेल्या मनाला खाली ओढून आणीत असला तरी त्या गुणाढ्य व बुद्धि-वैभवशाली वाङ्मयभक्तांची पुण्यस्मृति आपल्या हृदयांत सदाशा व सदाकांक्षा उत्पन्न करतात ही त्यांतल्या त्यांत आनंदाचीच गोष्ट आहे.

व्यक्तिविषयक विचार-विकार सोडून देऊन आपल्या ग्रंथसंग्रहालया-सारख्या ग्रंथसंग्रहालयाकडे पाहिले तरी छुद्दां माझे मन द्विधा होते व हृदयांत काल-वाकालव सुरू होते. ग्रंथसंग्रहालयामुळे ग्रंथकारांची स्मृति मृत्यूनंतर देखील कायम राहते असे आपण म्हणतो, पण खरे पाहिले असता पुष्कळ वेळां असे दिसून येते की, ग्रंथकारांची पुस्तके नांवाला व शोभेलाच कपाटांत असतात, उपयोगाच्या दृष्टीने पाहिले तर ती केवळ स्मृतिशेष असतात ! मला तर पुष्कळ वेळां असे वाटते की, इंजिप्तच्या मनोऽग्रामध्ये तेथील राजांची वगैरे शंभे मीठ-मसाल्यांत घातून जशी ठेवण्यांत आलेली आहेत, किंवा वेस्ट मिन्स्टर अंबीमध्ये जसे इंग्लंडमधील राजांची, मुत्सद्यांची, कवींची वगैरे प्रेते जशी गौरवपूर्वक पुरलेली असतात व प्रयत्नपूर्वक त्यांचे तेथे जसे रक्षण केले जाते त्याप्रमाणेच काही थोरथोर ग्रंथ-

पुस्तकांना गौरवपूर्वक कपाटांमध्ये ठेवलेले असते व तेथे त्यांचे कृमि-
कीटकापासून काळजीपूर्वक रक्षण केले जाते. (कित्येक वेळां हे रक्षण देखील केले
जात नाही !) Milton is more admired than read असे म्हणण्यांत
येते हे आपणांस ठाऊकच आहे. ग्रंथसंग्रहालयांतील वैदिक व उपनिषद्विषयक
वाङ्मय कपाटांतच बहुधा पडून रहात नाही काय ! मराठीतल्या जुन्या कवींच्या
ग्रंथांना कपाटांतल्या सुरक्षित स्थानापासून पदच्युत करण्याचा अत्याचार सहसा
कोणी करित नसावा अशी माझी समजूत आहे. पुष्कळ ग्रंथ आपणांस पूज्य
असतात, पण नामस्मरणपलीकडे त्यांची भक्ति सहसा कोणी करित नाही. एका
' उमर ' नामक मुसलमानाने अलेक्झांड्रिया येथील ग्रंथालय जाळले असे म्हण-
तात ते खरे असेल तर हे वाईट केले असे म्हटले पाहिजे, पण ते जाळले नसते
तरी त्यांतले किती ग्रंथ आज उपलब्ध असते व उपलब्ध असलेल्यांपैकी किती
आज मितीस वाचले गेले असते हा विचार मनांत आला म्हणजे कसेसेच वाटू
लागते. कठीण व गंभीर स्वरूपाच्या विदग्ध वाङ्मयाचीच नव्हे तर काव्ये, नाटकें,
कादंबऱ्या वगैरे ललितवाङ्मयाची देखील अशीच अवस्था होते. फार पुरातन काळचे
ललितवाङ्मय सोडले व गेल्या सात आठ शतकांतलेच ललितवाङ्मय पाहिले
तरी देखील मन अस्वस्थ होते. मानभावी कवि महीन्द्र व्यास यांचे ' लीला-
चरित्र ' किंवा भास्कर कवीश्वर व्यासांचे ' शिशुपालवध ' किती लोकांनी वाचले
आहे ! मुकुन्दरायांचा ' विवेक-सिन्धु ' किती लोकांनी पाहिलेला आहे ! एकोणी-
साव्या शतकांतले कवि, नाटककार, कादंबरीकार वगैरे घेतले तरी देखील हीच
अवस्था दिसते. कीर्तिकरांचे ' इन्दिरा ' काव्य, कुंट्यांचे शिवाजी काव्य, बाबा
पदमजी यांचे ' यमुना-पर्यटन ', मोरोबा कान्होबा यांची ' दाशीशार कोतवाल '
ही कादंबरी, हळदियांची ' मुक्तामाला ' कादंबरी, हीं व अशींच पुस्तके नांवांचेच
पुष्कळांना ठाऊक आहेत, म्हणजे ती बहुतेक नामशेषच झाली आहेत !

ग्रंथ वाचले गेले नाहीत तरी ग्रंथकर्त्यांची कीर्ति त्यांच्या मार्गे राहते ही
त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. कवींचा पांचभौतिक देह नष्ट होईल पण
त्यांचा यशोरूपी देह अजरामर आहे असे आपण म्हणतो ते थोडेसे खरे आहे.

जयन्ति ते सुकृतिनो रसासिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरा-मरण-जं भयम् ॥

या सुभषिताची येथे काहीं लोकांना आठवण होईल व बरे वाटेल. पण
लगेच असा विचार येईल की, हे तरी पूर्णपणे खरे आहे काय ! कीर्ति अजरामर
असून उपयोग काय हा प्रश्न सोडून दिला तरी ती सरोस्वरच अजरामर असणे
काय हा विचार अस्वस्थता उत्पन्न करणारा आहे. किरकोळ किंवा सामान्य
लोकांची गोष्टच बोलावयाला नको. होमर, वगैरेंच्या अस्तित्वाबद्दलच शंका उत्पन्न

होऊ लागल्या आहेत ! ज्ञानेश्वरांचे नांव आहे पण यशाला वांटेकरी दोघे होऊं पहात आहेत. 'वामना'च्या यशाला तर कितीतरी वांटेकरी आहेत व आतां नलदमचन्ती स्वयंहराख्यान करणारा सरा रघुनाथ कोण व तोतया रघुनाथ कोण हे ठरविणे रा. प्रियोळकर, प्रो. पंगू वगैरेंच्या कर्तबगारामुळे कठीण झालेले आहे !

ग्रंथकारांचे यश जरी अजरामर नसले व त्यांचे ग्रंथ जरी कालवश होत असले तरी त्यांचे खरे कार्य, म्हणजे साद्विचार, सद्वासना व सद्भावना यांचा विकास करणे, हे केव्हाहि होतच असते व मानवी संस्कृतीची व्याप्ति व उच्चता यांत प्रत्येक ग्रंथकाराने भर घातल्यामुळे सुसंस्कृतिरूपी कार्यसिद्धीमुळे त्या त्या व्यक्तींचीहि अवताररुत्य चिरंजीवी झाले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. ग्रंथकारांच्या देहापेक्षा, ग्रंथापेक्षा किंवा कीर्तीपेक्षा त्यांचे संस्कृति-वृद्धिविषयक कार्य अधिक महत्त्वाचे व मौल्यवान आहे हे कोणीहि ऋबूल करील. व्यक्तिदृष्ट्या कितीतरी कवि व इतर ग्रंथकार स्मृतिशेष झाले असतील, पुष्कळांची स्मृति देखील राहिलेली, नाही ही गोष्ट सरी असेल; पण व्यक्तिगत अमरत्वाच्या अभावी कवीना वगैरे असे समाधान मानता येणार नाही का की, आपल्या वाङ्मय-रुतीच्या द्वारे आपण जगाच्या ज्ञानांत, नीतिमत्तेत, सत्प्रवृत्तीत, सात्त्विक आनंदाच्या साधनांत वगैरे भर घातली आहे ! असे समाधान मानणे सरोसर शक्य आहे असे प्रथम दर्शनी तरी वाटते (व अखेरहि हेच मत कदाचित् खरे ठरेल). पण मध्यन्तरी विचारी मनुष्याच्या मनांत अशी कल्पना येते की अलीकडे आपल्या नीतिमत्तेच्या कल्पना पार बदलल्या आहेत, ध्येयें बदलली आहेत, खरे-सोटे ठरविण्याच्या कसोटीबद्दल वाद सुरू आहेत, अशा स्थितीमध्ये पूर्वीच्या ग्रंथकारांचे प्रयत्न विफलच नव्हे तर भलत्या मार्गाला नेणारे व समाजाच्या प्रगतीला अजाणतां विरोध करणारे होते असे मानतां (व म्हणतां हि) येणार नाही काय ! राजनिष्ठेची पूर्वीची कल्पना गेली, पातिव्रत्याची कल्पना बदलली, नीति-मत्तेचे स्वरूप पालटले, धर्माबद्दलच्या भावना नष्ट (निदान हीनवल्) झाल्या, पूर्वीचे तेहतीस कोटी देव जाऊन एक देवच शिल्लक राहिला व तोहि निर्गुण निराकार होऊन पंचत्वाप्रत जाऊं लागला, अशा स्थितींत असे नाही का म्हणतां येणार की, पूर्वकवींनी राजनिष्ठेचे, पातिव्रत्याचे, नीतीचे, देवधर्माचे वगैरे विशिष्ट ध्येय आपल्या मधुर-वाणीने लोकांना प्रिय व पूज्य करण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे विशिष्ट भाव-भावना दृढमूल होऊन गेल्या व प्रगतीच्या दृष्टीने त्यांचे उच्चाटन करण्याचे (किंवा निदान त्यांचे रूपान्तर करण्याचे) जें आवश्यक काम ते अधिक कठीण झाले !

कोणतेहि शास्त्र ध्या, पूर्वीच्या कल्पना पार चुकीच्या होत्या असे अलीकडे वाटू लागले आहे असे आपण जर पहात आहो तर पूर्वीच्या शास्त्रकारांनी व

वाङ्मयभक्तांनी चुकीची प्रमेये दृढमूल करून समाजाच्या प्रगतीत एकाअर्थी विघ्नच उत्पन्न केलेले नाही काय ! विज्ञान म्हणजे आधिभौतिक शास्त्रे यांतील matter म्हणजे प्रकृति याचद्वलच्या कल्पना आतां इतक्या बदलल्या आहेत की, पूर्वीच्या एतद्विषयक कल्पना भ्रममूलक व भ्रमकारक वाटू लागल्या आहेत. गणितांतील प्रमेये तरी त्रिकालाबाधित असावीत, पण तींही तशीं दिसत नाहीत. दिक् (Space) आणि काल (Time) याचद्वल अलिकडील विवेचन इतके चमत्कारिक झाले आहे की, ते खरे मानले तर आपण इतके दिवस मोठ्या भ्रमांत होतो असे मानावे लागते व डोकें भ्रमण करूं लागते. इतिहासशास्त्राकडे पाहिले तर जगाच्या इतिहासाचा प्रवाह कोणीकडे वाहतो आहे, व जगांतील घडामोडी कोणत्या प्रमुख कारणास्तव होत आहेत याचद्वल एकवाक्यता नाही. जग म्हणजे माया आहे असे म्हणणारे कांहीं आहेत, तर संसार म्हणजे लीलावतार घेणाऱ्या ईश्वराचे लीलानाटक आहे असे कांहीं म्हणतात. बकल (Buckle) म्हणणार हवापाणी, व जमिनोचे स्वरूप व भौगोलिक परिस्थिति यांवर राष्ट्रांचा इतिहास अवलंबून आहे, तर बुसे (Bousset) व विको (Vico) म्हणणार कीं इतिहासावरून मानवी प्रयत्नापेक्षा ईश्वरी योजना अधिक प्रभावशाली असते असे सिद्ध होते. फिश्ट (Fichte) ईश्वर वगैरे न म्हणतां इतिहासावरून असे सिद्ध होते म्हणतो की, जगांत श्रद्धेचा पाडाव होऊन विवेकबुद्धीचा व स्वतंत्र विचाराचा दिवसेंदिवस विजय होत चालला आहे. डोनाल्ड (Donald) आणि दी मेस्त्रे (De Maistre) यांच्या उलट असे म्हणतो की, जगाच्या इतिहासावरून असे दिसते की, हरत-हेची अव्यवस्था व अराजकता नको असली तर धर्मसंरक्षण आवश्यक आहे. कार्ल मार्क्स (Karl Marx) धर्म वगैरेचे बंड कमी करूं पाहतो व म्हणतो की, आर्थिक कारणास्तव जगांतल्या सर्व घडामोडी होत आहेत ! हेगेल Thesis, (साधन), Anti-Thesis (प्रतिसाधन) व Synthesis (संसाधन) अशा पायऱ्यांचे इतिहासविवरण करतो हा एक तिसराच प्रकार व आणखी असे दुसरेही प्रकार आहेत ! इतिहासाच्या मुख्य बाबींचद्वलच जर अशा प्रकारची बेबंदशाही आहे, तर मग ग्रंथांलयांतील इतिहासाची कपाटे आंतील ग्रंथांसह जाळून टाकलीं तर काय वाईट !

दुसऱ्या एका दृष्टीने मला मुसलमानी सरदार उमरप्रमाणे इतिहासावरची सर्व पुस्तके जाळून टाकावीशी वाटतात. हिंदु-मुसलमानांची भांडणे, त्याचप्रमाणे ईमजांची व हिंदुवासीयांची भांडणे यांच्या मुळाशी भावना प्रक्षुब्ध करणाऱ्या सऱ्यासोड्या ऐतिहासिक हकीकती आहेत हा विचार मनांत घेऊन महात्मा गांधींनी एकदां असे लिहिले होते की, हा सर्व इतिहास जाळतां किंवा बुडवितां आला तर फार चांगले होईल आणि अशाच विचारामुळे प्रेरित होऊन मी वरील विधान केले

आहे. धर्म-धर्मांमधलीं भांडणें पाहून धार्मिक ग्रंथहि नष्ट करून टाकावेत असें मला कित्येक वेळां वाटतें !

मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिक उत्सवाच्या मंगलप्रसंगी ग्रंथालयाविषयी असले अशुभ विचार मी प्रदर्शित करित आहें. ते विचार-प्रवर्तनार्थ—केवळ पूर्वपक्ष म्हणून करित आहें—ते विचार सिद्धान्तस्वरूप नव्हे हें ध्यानांत धरावें. ग्रंथांनीं व अर्थांत ग्रंथालयांनीं जीवित स्रोत्तरच रम्यतर, उच्चतर व उदात्तर झालें आहे, का परंपरागत चाल म्हणूनच काहीं मंगलप्रसंगी आपण सरस्वतीपूजन करतो त्याप्रमाणें सारस्वताचीहि पूजा परंपरागत चाली करतांच आपण करतो असा माझ्यापुढें प्रश्न आहे. माझे असें ठाम मत आहे कीं, वाङ्मयामुळें मानवी जीवित दिवसेंदिवस अधिकाधिक रम्य होत आहे, संसार अधिकाधिक विवेकयुक्त आहे व शुद्धतेचें आणि औदार्याचें राज्य चढतें—वाढतें आहे. पण प्रथम दर्शविलेल्या शंका काहीं वेळां तरी विचारशील मनुष्याच्या मनांत येतात तेव्हां त्यांचा विचार करणें आवश्यक आहे. हा विचार 'जीवित व वाङ्मय' हा विषय आजच्या भाषणाकरितां निवडण्याच्या मुळाशीं आहे.

दुसरा हेतु असा आहे कीं, वाङ्मय हें केवळ आनंदाकरितां व करमणुकीकरितां आहे, जीवितामध्ये अधिक महत्त्वाची त्याची उपयुक्तता नाही, अशा प्रकारचें जें एक प्रमेय आहे तें सदोष कसें आहे याचें दिग्दर्शन करून ग्रंथांचें व प्रस्तुत ग्रंथसंग्रहालयासारख्या संस्थांचें वास्तविक अवतार—रुच्य मनोरंजनांचीं साधनें पुरविणें याहून उच्चतर आहे असें दाखवावें. वाङ्मयामुळें उपभोगाचीं व मनोविनोदनाचीं साधनेंच वाढलीं एवढेंच त्याचें कार्य नव्हे, तर त्यामुळें उपभोगक्षमता वाढलेली आहे, व उपभोग घेण्याचे प्रकार, हेतु, रीति वगैरेंमध्ये शुद्धत्व व उच्चत्व येऊन जीविताचें रम्यत्व व जीवनाहंत्व हीं वाढत आहेत असें दाखविण्याचा माझा विचार आहे तो जरी अल्पांशानें साध्य झाला तर मला फार आनंद होईल.

वाङ्मयाचा जीवितावर जसा परिणाय होतो तसा उलट जीविताचा व परिस्थितीचाहि परिणाम होत असल्यास कसा होतो व कितपत होतो हें दाखवून आपल्या महाराष्ट्रीयींचें जीवित विविध, सात्विक, साहसयुक्त, सत्याचें अधिष्ठान असलेलें, उच्च आकांक्षांनीं प्रेरित झालेले, तेजस्वी व पराक्रमी असें असेल तर आपलें वाङ्मयहि अधिक उच्च, तेजस्वी, रमणीय, आदरणीय होईल व या ग्रंथालयासारख्या संस्थांची उपयुक्तता व लोकप्रियता अधिक प्रत्ययाला येतील असें मला व्याख्यानाच्या अखेरीस दाखवावयाचें आहे.

मध्यन्तरीं जो आपण धागा सोडला तो आतां पुनः हातांत घेऊं या. शाखांतले पूर्वीचे सिद्धान्त स्रोटे ठरूं पहात आहेत, तेव्हां शाखांचा सर्व सटाटोप व्यर्थच नव्हे तर अपकारक झाला आहे असा मां क्षणभर पूर्वपक्ष केला पण मानवी उच्च-

तीच्या आड येणाऱ्या अडचणींनी चिडून न जातां आपण शान्तपणे विचार केला तर असें दिसून येईल की, या अडचणींमुळे निराश होण्याचें कांहीं कारण नाही. पूर्वीच्या ग्रंथांतील पुष्कळ सिद्धान्त चुकीचे ठरले असतील पण चुकीचे ठरले ही देखील एक प्रगतीची पायरी आहे. मानवी मन ज्या ज्ञानात्मक, नीति-विषयक व रसास्वादविषयक पूर्णतेच्या शोधांत आहे त्याकडे जाणारे सरे मार्ग सांपडले नसले तरी विशिष्ट मार्ग तिकडे जात नाहीत ही माहिती उपयुक्त आहे. दुसरी गोष्ट अशी कीं विद्येचा शोध काय, सुखाचा शोध काय, किंवा दुसरा कोणताही शोध काय, सिद्धीपेक्षां शोधांतच अधिक मौज आहे. निरनिराळे शास्त्रकार व वाङ्मयभक्त हाडाचीं काडें करून जी बौद्धिक धडपड करीत असतात ती ह्यास म्हणून करीत असतात, आकुंचित फलप्राप्तीच्या किंवा यशःसिद्धीच्या अपेक्षेनें नव्हे. फल किंवा यश नको असतें असें नाही, तर तें आवश्यक नसतें. तिसरी व महत्त्वाची गोष्ट अशी कीं, शास्त्रकारांच्या व वाङ्मयभक्तांच्या ग्रंथांचा व त्यांतलि जुनाट झालेल्या (किंवा जुनाट वाटणाऱ्या) विचारांचा किती जरी वीट आला तरी ही गोष्ट सरी कीं ग्रंथांच्या द्वारे मानवी प्रगतींत एकंदरीत भरच पडली आहे. कांहीं ग्रंथांतलीं प्रमेयें चुकीचीं ठरलेलीं असतील, पण ही चूक केव्हां तरी व कोणी तरी करणें अपरिहार्य होतें व ती झाली म्हणून एका अर्थी सऱ्या मार्गांचें आक्रमण शक्य झालें. ग्रंथालयें म्हणजे पूर्वकालीन प्रमादांचा संग्रह, पुरावा, व प्रदर्शन असें जरी आपण वादाकरितां क्षणभर मानलें तरी पूर्वकालीन प्रमादांचा संग्रह करणारीं ग्रंथालयें उपयुक्तच मानलीं पाहिजेत, कारण हा संग्रह केल्यानें पूर्वीच्या प्रमादांची (ग्रंथालयांचा उपयोग करणाऱ्या लोकांकडून तरी) पुनरावृत्ति व्हावयाची नाही ।

पांडित्याचा निर्वेद कित्येक वेळां येतो ही गोष्ट सरी आहे. पण आपण ही गोष्ट नेहमीं घ्यानांत धरावी कीं मनुष्याला जिज्ञासा दिलेली आहे, विचारशक्ति दिलेली आहे, सौंदर्यलालसा आहे, रसास्वादलोलुपता आहे व एतद्विषयक प्रेरणा इतक्या प्रबळ आहेत कीं, परिणाम कांहींही होवो, यशःसिद्धि होवो किंवा न होवो, त्यांनीं प्रेरित होऊन मनुष्य ते ते व्यापार करीत राहणारच. उदाहरणार्थ, इतिहास कितीही जरी अपुरा किंवा चुकीचा असला तरी मनुष्याचें मन कांहीं वेळ तरी मागें वळून भूत-काळाकडे पाहत राहणारच. सारा इतिहास लिहिणें शक्य नाही म्हणून सर वॉल्टर रॅले-प्रमाणें सर्व विद्यमान इतिहासकारांनीं इतिहासग्रंथ लिहिण्याचें ग्रंथ केलें व ग्रंथालयांतील ऐतिहासिक ग्रंथ साडून सारे जाळून टाकले तरी मानवी जातीची इतिहासापासून सुटका होईल असें नव्हे. होईल काय, तर बरावाईट थोडासा कांहीं जो इतिहास आहे तो जाऊन त्याऐवजीं दंतकथांचा, लोकप्रवादांचा व आजीबाईंच्या गोष्टींचा कांहीं काळ सुळसुळाट होईल व कालान्तरानें त्यांतल्या त्यांत जो कोणी उद्योगी व विशेष चोक्स असेल तो आपण

एकलेल्या गोष्टी लिहून ठेवील व असे अनेक लोक एका पाठीमागून एक येऊन व एकमेकांच्या माहितीची छाननी करून पुनः इतिहास-ग्रंथ लिहितील. हा इतिहास नसून इतिहासाभास असेल, पण आभास असा किंवा नसो, मागे वळून पाहण्याची सोड मानवी मनाला जोपर्यंत आहे तोपर्यंत ऐतिहासिक असें नांव धारण करणारे काहीं तरी त्याला पाहिजे, व तो तें निर्माण करणार अशी ही स्थिति असल्यामुळे, पूर्वीची ऐतिहासिक प्रमेये चुकीची ठरली म्हणून आतां इतिहासच नको असा त्रागानं करतां मनुष्यानें असा विचार करावा कीं, इतिहास आवश्यकच जर आहे तर तो शक्य तेवढा सरा व परिपूर्ण असावा व तो सदोष जरी असला तरी तो अर्जाबात न टाकतां पुढील पिढ्यांकडून दुरुस्त होईल या आशेनें त्याचें रक्षणच करावें व हें रक्षण योग्य रीतीनें व्हावें म्हणून या ग्रंथालया-सारखीं ग्रंथालये काढावीं. इतिहासासंबंधानें जें म्हटलें तेंच तत्त्वज्ञान, शास्त्रें, काव्यें, कादंबऱ्या वगैरेसंबंधानें मला म्हणावयाचें आहे. हीं सर्वं सदोष असतील, पण वैराग्यानें किंवा वैतागानें त्यांचा त्याग न करतां विवेकपूर्वक व तारतम्यानें त्यांचा भोग घेणें हाच सुज्ञतेचा मार्ग होय.

किंत्येक लोक हें कबूल करतात, पण असें म्हणतात कीं, ग्रंथ व ग्रंथालये हीं, करमणुकीचीं व चैनीची साधनें म्हणून उपयुक्त आहेत, त्यांची अधिक योग्यता नाही. *Literature is a luxury* असें तमिळ जीवनकलहाच्या या दिवसांत वाटणें साहित्यिक आहे. बुभुक्षित लोकांना व्याकरणावर दुपारची वेळ भागवतां येत नाही, तहान लागली असतां काव्यरस पिऊन चालत नाहीं—

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते

पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ।

हें सरें आहे. त्याचप्रमाणें अति वाचनानें किंवा अति विचारानें कर्मविमुक्तता उत्पन्न होते आणि किंत्येक वेळां तर आपल्या इकडील अर्जुनाप्रमाणें किंवा शेक्सपिअरनें वर्णिलेल्या हॅम्लेटप्रमाणें व्यामोह उत्पन्न होऊन अकीर्तिकर अशी कर्मशून्यता प्राप्त होण्याची भीति असते, हेंहि सरें आहे. उपवर वधूसार्ठी वरशोधन चाललें असतां तत्त्वनिरत वेदान्त्यांना वर म्हणून निवडूं नये अशीं काहीं वचनें आहेत त्यांतील भावार्थ हाच कीं, विद्याव्यासंगीं व तत्त्वचिंतनरत लोक संसाराला नालायक ठरतात! परंतु या सर्वं गोष्टी जरी सत्या असल्या तरी त्यांचा अर्थ एवढाच होऊं शकेल कीं, फाजिल तत्त्वचिंतन हें घातुक आहे व तें शक्य तोंवर टाळावें. विद्याव्यासंग हा केवळ करमणुकीचा किंवा चैनीचा प्रकार असावा असें त्यापासून अनुमान काढतां येणार नाही.

ललितवाङ्मय हें ज्ञानवृद्धीकरितां नव्हे किंवा उपदेशाकरितां नव्हे, तर तें आनंदाकरितां आहे, रसास्वादाकरितां आहे, असें काहीं लोक जें म्हणतात त्यामुळे

वाङ्मयमकि हा एक बौद्धिक भुक्तीचा, म्हणजे सुखोपभोगाचा व चैनीचा प्रकार आहे या म्हणण्याला पुष्टि येते. पण ललितवाङ्मयाचें ध्येय आनंद आहे,—सरस्वती देवी ही मयूरासनावर बसलेली आहे, व्यासपठावर नव्हे. हें जरी मान्य केलें तरी सरस्वती मयूरावर बसून जें नृत्य करते किंवा ती गायन—वादन जें करते, तें सर्व केवळ मनोविनोदनार्थ आहे असें मानतां येत नाहीं. विद्येचा जो ब्रह्मानंद—तुल्य आनंद आहे तोच विद्येचा प्रमुख हेतु हें खरें; पण या आनंदाच्या अनुषंगानें मनोवृत्ति शुद्धतर व उन्नततर होणें शक्य आहे. कांहीं कांहीं कोट्या, विनोदी पदें, कविता—प्रहसनें वगैरेंचें कार्य म्हणजे तात्पुरता एक प्रकारचा आनंद देणें व घटकाभर मनाची करमणूक करणें एवढेंच असूं शकलें हें मी जाणतो व अशा कोट्या, कविता, प्रहसनें वगैरे त्याज्य किंवा निन्द्य आहेत असें म्हणणाऱ्यांपैकी मी नाहीं. पण अशा प्रकारचें वाङ्मय हें उच्चतम नव्हे, त्यायोगानें आत्म्याचें परिपूर्ण समाधान होत नाहीं, हेंहि तितकेंच खरें आहे असें माझे मत आहे. आनंदाकरितांच वाङ्मय असलें तरी आनंदा—आनंदांमध्ये फरक असतो व पायऱ्या असतात हेंहि विसरून चालावयाचें नाहीं. विद्यानंद हा ज्या ब्रह्मानंदाचा भाऊ आहे म्हणून वर्णन करतात त्या ब्रह्मानंदाची योग्यता सांगतांना तैत्तिरीय उपनिषदांत म्हटलें आहे कीं,

सैषा आनंदस्य मीमांसा भवति ।

युवा स्यात् साधुयुवाध्यायकः ।

आशिष्ठो बलिष्ठो द्रष्टिष्ठः ।

तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ।

स एको मानुष आनंदः ।

ते ये शतं मानुषा आनंदाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानंदः ।

... ..

ते ये शतं प्रजापते रानंदाः ।

स एको ब्रह्मणो आनंदः ।

निरनिराळ्या वाङ्मयरुतीपासून किंवा कलारुतीपासून प्राप्त होणाऱ्या आनंदाच्या देखील अशाच प्रकारच्या पायऱ्या थोड्या बहुत लावतां येतील. उत्तम वाङ्मयरुतीपासून आनंदाचीच अपेक्षा करावयाची हें तत्त्व खरें आहे, पण या दृष्टीनें पाहतां उच्चतम वाङ्मयरुतीपासून जो आनंद होईल त्याच्याबरोबर सद्भासनांचें पोषण व सत्प्रवृत्तींचें उत्तेजन होईल, आणि मन अधिक शुद्ध, सुसंस्कृत व उन्नत होईल. विलायती फुलें सुंदर असतात, पण त्यांच्या जोडीला वास नसतो; तरी पण तीं त्याज्य नव्हेत, तर त्यांचें सौंदर्य

अभिनंदनीयच असतें. तथापि सौंदर्याबरोबर सुवासाची जोड मिळाली तर तें फूल अधिक रमणीय व आदरणीय होणार नाही काय ! उत्तम हरदासाचें कीर्तन ऐकतांना ज्याप्रमाणें तेथील परिस्थितीमुळें इंद्रियें तृप्त होतात, गायनाचा लाभ मिळतो, हास्वरसाचा आस्वाद घेतां येतो, सदुपदेश मिळतो, अध्यात्माकडे प्रवृत्ति होते व एकंदरीत अनेकविध सात्विक व उन्नतस्वरूप आनंदाचा लाभ घडतो, त्याचप्रमाणें उत्तम वाङ्मयकृतींपासूनहि जो आनंद होतो त्यांत अनेक सद्वस्तूंचा लाभ होऊं शकतो. अथेहोसारखें नाटक किंवा रघुवंशासारखें काव्य किंवा ज्ञानेश्वरीसारखा अध्यात्मावरचा काव्यात्मक ग्रंथ याचें परिशीलन आनंदाकरितांच केलें तरी त्यायोगें करून मनोवृत्तीचें शोधन व उन्नतीकरण होणार नाही काय ! आणि हें नैतिक पोषणच नव्हे तर काय ! सदग्रंथांतील नैतिक उपदेश वगैरे अप्रत्यक्ष असेल, पण हवेप्रमाणें अप्रत्यक्ष असला किंवा लांबून येणाऱ्या सुवासाप्रमाणें तो कशापासून उत्पन्न होत आहे हें जरी कळत नसलें तरी तो कमी परिणामकारक असें मात्र नव्हे. कलाकृति ही कलाकृतीकरितांच असते, कलाविलासाचा हेतु कलाविलासच असतो, काव्यानंद हा काव्यानंदाकरितांच असतो, असें किती जरी आपण कंठशोष करून म्हटलें तरी ज्या काव्यनाटकादि कृतींपासून सन्मनोवृत्तीचें परिपोषण होत नाही, सद्गुण अधिक प्रिय होत नाही, मनाचें औदार्य वृद्धिगत होत नाही, थोर लोकांच्या थोर मनाचें आकलन अधिक सुलभ होत नाही, सौजन्यामुळें उत्पन्न झालेल्या आपत्ती पुरवल्या पण दौर्जन्यामुळें प्राप्त होणारी हर-तन्हेची संपत्ति नको अशी मनोभूमिका तयार होत नाही, जगांतील विविध प्रसंगांतील मर्म ओळखण्याची अधिक पात्रता येत नाही—अशा वाङ्मयकृति क्षणभर किंवा घटकाभर आनंददायक झाल्या तरी त्या सालच्या दर्जाच्या होत यांत काडीमात्र शंका नाही. या कृति 'सालच्या दर्जाच्या' असें मीं म्हटलें आहे, त्याच्य किंवा निंय म्हटलेलें नाही, हें ध्यानांत धरावें. करवंदीचीं फुलें ही गुलाबाची सर पावूं शकलीं नाहीत, किंवा जांभळांना द्राक्षांची सर आली नाही, म्हणून तीं टाकाऊ ठरवावयाचीं हें केव्हांहि उचित नव्हे. टाकाऊ तर नव्हेतच उलट तीं देखील आस्वाद्य आहेत असेंच मीं म्हणेन. व फुला-फळांची भाषा सोडून ग्रंथांची भाषा वापरावयाची म्हणजे मीं म्हणेन कीं, प्रस्तुत ग्रंथसंग्रहालयासारख्या संस्थेंत लहान थोर, सालच्या दर्जाच्या व वरच्या दर्जाच्या, सर्व ग्रंथांचा संग्रह झाला पाहिजे, कारण प्रसंगभेदानें व अभिरुचिभेदानें सर्व ग्रंथ आस्वाद्य व उपयुक्त, किंबहुना आवश्यक, होऊं शकतात.

आतां आपणांला उच्च दर्जाचे जे ग्रंथ पाहिजेत ते कसे उत्पन्न होणार ह्या प्रश्न आपल्यापुढें उभा राहिल. याला माझ्या मते उत्तर असें आहे कीं, आपण वाचक

जे आहेत ते उच्च झाल्याशिवाय उच्च वाङ्मय निर्माण होणे अशक्य नसले तरी कठीण आहे. काव्यामध्ये ' ध्वनिकाव्य ' उत्तम असे समजतात व केवळ शब्दालंकारादिप्रचुर काव्ये अधम समजतात. पण काव्यातील ध्वनि समजण्याची पात्रता जर श्रोत्यांच्या किंवा वाचकांच्या अंगी नसेल, तर ध्वनिकाव्ये पुष्कळ प्रमाणांत निघावीत कशी! व्यवहारांत आपण ज्याप्रमाणे म्हणतो की योग्यतेप्रमाणे जे मिळावयाचे तेच त्याला मिळते (Every man gets what he deserves) किंवा अलीकडच्या राजकारणांत ज्याप्रमाणे ' यथा राजा तथा प्रजा ' ही म्हण जाऊन 'जशी प्रजा तसा राजा' अशी म्हण रूढ होऊं पाहते आहे, त्याप्रमाणेच वाङ्मय-साम्राज्यांत देखील वाचकांच्या सामर्थ्याला अनुसरूनच पुस्तकांची निर्मिती होत असते असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

एखाद्या सृष्टीचे वाङ्मय त्यातील लोकांच्या जीवितावर अवलंबून असते हे दोन दृष्टींनी मला सांगवयाचे आहे. एक दृष्टि अशी की आडांत नसेल तर पोहऱ्यांत कोठून येईल या न्यायाने लोकांच्या जीवितांतच जर राम नसेल, ते जर काव्यशून्य, ध्येयशून्य, साहसशून्य, विविधताहीन, सद्गुणसंपत्ति-रहित असेल, तर त्यांचे वाङ्मयहि उच्चगुण-विहीनच असणार. आपले लोक जर दूर देशचे प्रवासच करीत नसतील तर मनोवेधक प्रवासवर्णने आपल्या वाङ्मयांत कशी मिळतील! आपण जर नौकागमन केले नाही, नौका-युद्धे कशी होतात तीं लांबून देखील पाहिलीं नाहीत, तर त्यांची वर्णने आपण कशी करावयाची! आपल्या जीवितांतच जर ध्येयवादित्व नसेल तर वाङ्मयांतच तेवढे ध्येयवादित्व कसे दिसेल? आपल्या जीवनांतच काव्य नसले तर काव्यांत काव्यत्व कसे दिसावे! आपल्या जीवनक्रमांत जर विविधता नसेल, तर आपल्या कादंबऱ्यांच्या व लघुकथांच्या कथानकांत विविधता कोठून येणार! आपला इतिहास बनविणे आपल्या हातांत नाही, आपण परकीयांच्या ओंजळीने पाणी पितो, अर्थात् आपणांस वाचण्यास मिळणारा इतिहास देखील उष्ट्रा असतो. रघूाचा नवा इतिहास करण्याचे सामर्थ्य असलेले मारत-सेवक लोकमान्य महात्मे निघल्याशिवाय उत्तम इतिहास निर्माण होणे कठीण. आधी इतिहास करावा म्हणजे मग इतिहासकार निघतात. रामाने किंवा मारुतीने पराक्रम केला म्हणजे मग वाल्मीकि, कालिदास वगैरे त्यांचे पराक्रम वर्णन करणारे निघणे सुलभ होते. आपण स्वतः आधी केले मग सांगितले असे रामदास म्हणतात. पण स्वतः नाही तर नाही, आपल्या राष्ट्रांतील दुसऱ्याने कां होईना काही ना काहीतरी सांगण्यासारखे केल्याशिवाय सांगणाऱ्याने काय सांगावे! वाङ्मय म्हणजे राष्ट्रांतील जीवनाचा प्रतिध्वनि असेच केवळ मला म्हणावयाचे नाही. व्हाल्टेअरसारख्यांच्या लेखणीने तलवारीपेक्षा पराक्रम केला आहे हे मला ठाऊक आहे. पण राष्ट्रांतील जीवनाच्यापुढे काही पावले

वाङ्मयानें उडी मारली व राष्ट्राला उडी मारण्यास शिकविलें तरी ही उडी बऱ्याच अंशानें राष्ट्राच्या जीवनावर अवलंबून असते यांत शंका नाही. अर्थात उच्च, विविध, स्वयंज्योति व तेजस्वी वाङ्मयाची अपेक्षा असेल तर आपल्या राष्ट्रार्थें जीवितहितशाच प्रकारचें पाहिजे. कांहीं लोकांना असे वाटतें कीं, आपण कांहीं लिहित नाही, वाचितादेखील नाही, आपल्या जीविताचा व वाङ्मयाचा संबंध काय ! पण तसें नाही. राष्ट्रांतील लोकांचें जीवन जर सुधारलें व तें विविध, उत्साहशून्य, ध्येयनिष्ठ व साहसयुक्त झालें, तर असे लोक वाङ्मयोपकारक आहेत असें मी समजतां, - मग त्यांनीं एकहि ग्रंथ लिहिलेला नसो, किंवा काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या वगैरे वाचलेल्याहि नसोत !

वाङ्मयामध्ये काय असलें पाहिजे, वाङ्मयांतील रस म्हणजे काय, रसोत्पत्ति कशी होते, वगैरेबद्दलच्या कल्पना जर लोकांच्या सदोष असतील तर त्यांचें वाङ्महि सदोष असेल या दृष्टीनें हि लोकजीविताचा वाङ्मयाशीं संबंध येतो. या मुद्याचें विशेष विचारण न करतां रसविषयक कांहीं कल्पना सदोष आहेत हें आपल्या वाङ्मयांतील कांहीं दोषांचें एक कारण आहे याचें विवरण करून मी आवरतें घेणार आहे. रसोत्पत्ति जी होते ती रासिकांच्या हृदयांत होते, रासिकांचें हृदय हें रसाचें स्थान होय, ही गोष्ट कांहीं लेखकांच्या ध्यानांत येत नाही. काव्यनाटकादि वाचून किंवा पाहून रासिक हा आपल्या पदरचें-आपल्या स्वानुभवाचें-पुष्कळसें घालतो व ही स्वानुभवाची भर जशी व जेवढी घातली जाईल तशी व तेवढी रसोत्पत्ति होते हें हि चांगलेसें ध्यानांत न आल्यामुळें कांहीं लेखक उत्तान व असंस्कृत वर्णनाच्या भरीस पडतात आणि वाङ्मयाचा दुर्जा कमी करण्यास अजाणतां कारणीभूत होतात. उदाहरणार्थ, हास्यरस उत्पन्न करावयाचा म्हणजे पात्रांनीं हसलेंच पाहिजे असें नाही, किंवा त्यांनीं कोट्या केल्याच पाहिजेत असें नाही, हें कांहीं जणांच्या ध्यानांत येत नाही. कारणाशियाय कांहीं पात्रें रडताहेत असा देखावा आपण नाटकांत पाहिला किंवा कादंबरींत वाचला तर अशा शोकांनं हास्यरस उत्पन्न होऊं शकेल. बरें, याच्या उलट एसादा सज्जन किंवा एसादी सुशील स्त्री महत्संक्रंटांत असतां कांहीं पाजी लोक हंसताहेत असा जर देखावा आपण पाहिला किंवा त्यांचें वर्णन वाचलें तर या हास्यानें आपलें मन शोकरसपूर्ण होऊं शकेल. उदाहरणार्थ, द्रौपदीवस्त्रहरणाचे प्रसंगीं कांहीं दुष्ट लोकांना मौजच वाटते आहे व ते हंसत आहेत असा देखावा आपण पाहिला तर आपणांला अतिशय वाईट वाटे व रागहि येईल. मुलगा आईच्या उदरांतून येतो तेव्हां तो रडतो पण इतर लोक आनंदित होऊन त्यांच्या मुखावर स्मित चमकूं लागतें, व सत्पुरुष मृत्युशब्देवर असतां इतर लोक शोकरसमग्न होतात पण त्यांच्या मुखावर कृतकृत्यतेचें व प्रसन्नतेचें स्मित असतें या गोष्टी या संदर्भांत विचार करण्यासारख्या आहेत.

नात्पर्य' असें की, शोकरस उत्पन्न करण्यास पात्रांनीं रडलेंच पाहिजे असें नाहीं व हास्यरस उत्पन्न करण्यास पात्रांनीं स्वतः हंसलेंच पाहिजे असें नाहीं. सर्व कांहीं दृश्य किंवा वर्ण्य प्रसंगांवर व प्रेक्षकांच्या किंवा वाचकांच्या मनोभूमिकेवर अवलंबून आहे. नाट्यशास्त्रकार भरतमुनीनें हें तत्व चांगलें ओळखलें होतें. उदाहरणार्थ, हास्यरसासंबंधानें विवेचन करताना त्यानें हास्याचे दोन प्रकार मानले आहेत ! एक आत्मस्थ व एक परस्थ—

द्विविधो हास्यरसः ।

आत्मस्थः परस्थश्च ।

यदा स्वयं हसति तदा आत्मस्थः ।

यदा परं हासयति तदा परस्थः ।

पण परस्थ हास्यरस व आत्मस्थ हास्यरस यांतील तारतम्य विसरलें गेल्यामुळे नाटकांत वगैरे हास्यरसाचे प्रसंगी उगाच विदूषकी पोरसोळ किंवा कोट्या पात्रांकडून करविण्यांत येतात व शोकरसाचे प्रसंगी हास्थोत्पादक हुंदके व हेल ऐकविण्यांत येतात.

शृंगाररसाच्या बाबतींत तर कांहीं लोकांची अशी कल्पना झालेली दिसते कीं शृंगारिक भाषण किंवा नाट्य केल्याशिवाय या 'रसरजाची' उत्पत्तिच व्हावयाची नाहीं. पण सारा प्रकार असा आहे कीं, रंगभूमीवर आलेल्या किंवा कादंबऱ्यांत वगैरे वर्णिलेल्या नायक-नायिकांच्या वगैरे सरळ साध्या भाषणांनीं व वागण्याच्या पद्धतीनें कित्येक वेळां नाजूक शृंगाररस जसा उत्पन्न होतो तसा ग्राम्य व उत्तम शृंगारिक देखाव्यांनीं व भाषणांनीं उत्पन्न होत नाहीं. (अशा देखाव्यांच्या द्वारे शृंगाररस उत्पन्न करण्याची लेखकाची इच्छा असते, पण रस उत्पन्न होत असलाच तर तो हास्य किंवा बीभत्स रस असेल !)

रसोत्पत्तिचे बाबतींत देखाव्यांतील किंवा भाषणांतील शब्द हे निमित्तमात्र होत, बराचसा भाग रसिकांच्या हृदयानें भर घातलेला असतो, ही गोष्ट ध्यानांत धरली म्हणजे रसिकांच्या योग्यतेला व सामर्थ्याला अनुसरून वाङ्मय कसे निर्माण होतें हे ध्यानांत येईल. साधी एखादी वस्तु पाहनांना देखील त्या वस्तुपासून निघणाऱ्या किरणांवरच आपली भिस्त नसून आपल्या स्मृतीनें, कल्पनाशक्तीनें वगैरे किती तरी भर घातलेली असते असें मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात. मग रसाचे बाबतींत ही भर किती असेल हें सुज्ञांना सांगावयास नको. काव्य-नाटकादिकांचा आस्वाद घेतांना अपरिहार्यतेनें इतकी भर घालणारा जो वाचकवर्ग व श्रोतृवर्ग त्यांच्या मनःसंस्क्रुतीवर वाङ्मय-निर्मिति केव्हांहि अवलंबून राहणार. कारण लेखक जो लिहितो तो काल्पनिक व ध्येयत्मक रसिकवर्गालाच उद्देशून नेहमी लिहितो किंवा त्यांनीं तसें लिहावें, हें म्हणजे चुकांचे

आहे. विद्यमान रसलोलुप वर्गाचाच उद्देशून सामान्यतः लेखन असणार व या वर्गाच्या वाङ्मयसौंदर्य-विषयक कल्पनावर, ध्येयांवर व अभिरुचींवर वाङ्मय पुष्कळसे आधारलेले असणार हे साहजिक आहे.

उप वर्ग जो आहे त्याला नावे ठेवून व त्याची कुचेष्टा करून आपली प्रतिष्ठा वाढवून घेण्याच्या भरीस न पडतां हा वर्ग दिवसेंदिवस अधिक सुसंस्कृत कसा होईल या दिशेने विचार करण्यास लागले पाहिजे, व असा विचार करू लागले असतां ज्या ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिक उत्सवांत आपण भाग घेत आहोंत तशा ग्रंथसंग्रहालयांची उपयुक्तता आपल्या ध्यानांत येऊं लागते व अशा संस्थांना धनिकांनीं धनाच्या द्वारे, अनुभवी वृद्धांनीं सहासलतीच्या द्वारे, कार्यकुशलांनीं उत्साहयुक्त कार्यांच्या द्वारे, व इतर वाङ्मयभक्तांनीं येथे ठेवलेल्या ग्रंथांचा योग्य तो उपयोग करून घेऊन, यथामति, यथाशक्ति व यथासंभव सहाय्य द्यावे असे म्हणावेसे वाटते. प्रस्तुत ग्रंथसंग्रहालयानें तर मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत फारच मोठी कामगिरी केली आहे व करित आहे. पण ठाणें येथील लोकांना बाहेरच्या माणसानें येऊन ती सांगणें म्हणजे देशावरच्या माणसानें कोंकणांत जाऊन तेथील लोकांना नारळीपोफळींचा उपयोग काय हे शिकविण्यासारखें आहे, म्हणून तसल्या फंदांत न पडतां माझे विचार शान्तपणें ऐकून घेतल्याबद्दल आपले आभार मानून मी सार्ली वसतां.

इति शम्

REFBK-0004604

